

A THÉBAI NEFERMENU SÍR (TT184) KÖRZETÉNEK FELTÁRÁSA SORÁN ELŐKERÜLT KOPORSÓTÖREDÉKEK ÉS EGYÉB FA TÁRGYAK VIZSGÁLATA ÉS ÉRTELMEZÉSE (2004–2008)¹

Nefermenu sírja, a TT184-es sír a Nílus nyugati partján, az ókori Théba nekropoliszában, a mai Khokha nevű domb déli lejtőjén található. 1995 óta folynak itt ásások, és az utóbbi években a feltáró munkák területe kiterjedt a domb nagy részére. Az ásás folyamán számos korszak számos temetkezéseinek maradványai kerültek napvilágra, izgalmas kutatást adva ezzel a különböző sírok szerkezetének feltérképezésére.² A sírokat vagy egy-egy helyiségüket, máskor a már elpusztult sír maradványait újra és újra felhasználták, átalakították, bővítették. Nem csak a sírokat, a bennük talált temetkezési tárgyakat, mint a koporsók és az azt kiegészítő halotti felszerelés (kanopusz edények, usébtik, usébtí dobozok, edények, bútorok, stb.) is újra használták az egymást követő korszakokban.

Munkám a változatos leletanyagból a fából készült tárgyakra összpontosult. Ezeket elsősorban a koporsótöredékek jelentik, de mint az alábbiakban látható, más, a temetkezési felszerelésben használt tárgyak is részét képezik vizsgálatomnak. Jelen tanulmány a 2004–2008 közötti öt ásási szezonban felszínre került anyag egy részét tárgyalja. Tekintettel arra, hogy az egyes ásási szezonok hossza átlagosan 1 hónap minden évben, a konkrét tárgyak vizsgálata erre a viszonylag rövid időre korlátozódik, a további kutatásokhoz a tárgyról készült dokumentáció (leírás, fénykép, rajz) ad segítséget. Minden évben konkrét munkatervet állítunk össze, mely azonban változhat, hiszen munkánkkal párhuzamosan a feltárás során folyamatosan kerülnek felszínre az újabb leletek.

A töredékek túlnyomó részét a koporsótöredékek alkotják, sajnos nagyon fragmentált állapotban. Ezeknek a thébai temetőknek szinte minden sírját kifosztották az Ókortól fogva, a fosztogatásnak áldozatul estek a halotti felszerelés kevésbé értékes darabjai, mint a fakoporsók és a bútorok. A szétvert vagy a rablás közben szétesett koporsóknak mára csupán törmelékei maradtak a föld alatt. Ezek a töredékek javarészt a deszkák összeillesztéséhez használt facsapok és lehasadt darabok, melyekről gyakran a festés már lekopott vagy nem is volt. Szerencsénkre vannak viszonylag jó állapotban megmaradt, festett töredékek is, melyek alapján bizonyos koporsók datálása lehetséges.

A munkám alapvető célja az, hogy – amennyire lehetséges – meghatározzam a feltárt sírokban talált temetkezések számát és korát a rendelkezésre álló fatöredékek alapján. Ezt egyrészt a szignifikáns koporsótöredékek vizsgálatával és ezeken belül a különböző típusok meghatározásával értem el, másrészt figyelembe vettem az egyes töredékekkel egy helyen és rétegben talált más leleteket is, más szóval a koporsótöredékek kontextusát.

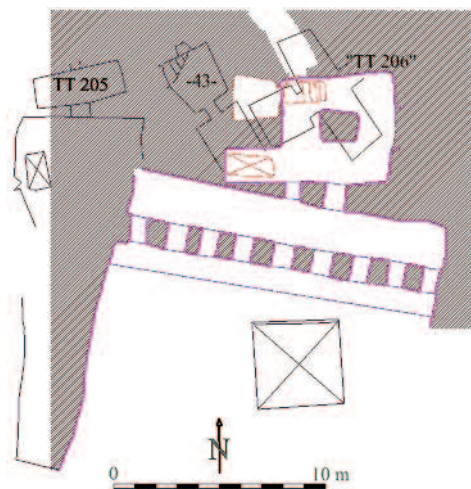
Bár az ásási koncesszió jóval nagyobb területet foglal magában, a munkálatok az elmúlt években egy bizonyos sír, egy ún. *szaфф*-sír feltárásán folytak.³ A *szaфф*-típusú sír kimondottan első átmeneti kori és kö-

¹ Az ásások megvalósulásához támogatást nyújtott a Magyar Ösztöndíj Bizottság valamint a Nemzeti Kutatási Alap és az Országos Tudományos Kutatási Alapok.

² Az egyes sírok részletes leírását ld. FÁBIÁN Z. I., Theban Tomb 184 (Nefermenu) and the Upper Section of the South Slope of El-Khokha Hill – 2005, in *Acta Archaeologica* 58, (2007) 1–42, továbbá FÁBIÁN Z. I. in BÁCÁS–FÁBIÁN–SCHREIBER–TÖRÖK, *Hungarian Excavations in the Theban Necropolis. A Celebration of 102 Years of Fieldwork in Egypt. Catalogue for the Temporary Exhibition in the Egyptian Museum, Cairo, November 5, 2009 – January 15, 2010*, Budapest, 2009, 33–35.

³ Az itt folyó ásások eredményeiről ld. FÁBIÁN Z. I., A thébai el-Hoha domb déli lejtőjének feltárása Nefermenu TT 184 számú sziklásírjának körzetében, in *Orpheus Noster* 1 (2009) 5–32.

zépbirodalmi sírtípus, mely ezáltal eleve determinál ebből az időszakból származó leleteket. A valóság azonban nem ennyire egyszerű, mert – ahogy fentebb írtam – a sírokat újra felhasználták, így a *szaft*-sír eredeti szerkezetében is történtek változások, ilyen például az a harmadik átmeneti kori akna, amelyet a *szaft*-sír 8 pilléres homlokzatának keleti felében ástak a padlóban.⁴ Továbbá a *szaft*-sír feletti későbbi, valószínűleg újbirodalmi sírok⁵ leszakadt padlózata (egyben a *szaft*-sír mennyezete) is a különböző korú leletek keveredéséhez vezetett (1. kép).

1. kép – a *szaft*-sír alaprajza
(Csáki György és Wéberné Jánosy Katalin
felmérése alapján)

A 2004–2008 között előkerült koporsótöredékek osztályozása

A fent említett módszer alapján a koporsótöredékekben 12 csoportot különítettem el, amely a *szaft* különböző részeiből és környékéről jött az előző öt ásatási szezonban.⁶ Azonban ki kell emelnem, hogy a 12 csoport nem biztos, hogy 12 koporsót reprezentál. Bizonyos csoportoknál olyan kevés a szignifikáns darab, hogy azokról nem lehet biztosan állítani, hogy egy eredetileg is a *szaft*-sírból származó koporsó töredékeivel számolhatunk-e. Másrészt figyelembe kell venni a koporsókról letört kézfejeket⁷ is, melyek alapján azt kell mondani, hogy legalább 12 koporsó volt a *szaft*-ban és környékén, továbbá ennél még több, mert a kialakított csoportokban vannak olyan koporsótípusok, amelyeken biztosan nem volt kézfej eredetileg. Ilyen az alábbiakban tárgyalt későkori koporsó, a ládakoporsó és az ágkoporsó, vagyis legalább 15 koporsó származhat a *szaft*-sírból és környékéről.

⁴ FÁBIÁN Z. I. in BÁCS–FÁBIÁN–SCHREIBER–TÖRÖK, *Hungarian Excavations in the Theban Necropolis*, 2009, 34, valamint részletesen NÉMETH BORI cikke e kötetben.

⁵ TT „206” és Kamp -43- számú sírok. FÁBIÁN Z. I. in BÁCS–FÁBIÁN–SCHREIBER–TÖRÖK, *Hungarian Excavations in the Theban Necropolis*, 2009, 34–35, és FÁBIÁN Z. I. in *Orpheus Noster* 1 (2009) 5–32.

⁶ Jóllehet a csoportok egyes darabjai többnyire jellemzően a *szaft*-sír egy-egy részéből származnak, pl. a tengely első ill. hátsó fele, az első, *porticus*-terem keleti, illetve nyugati oldala, előudvara, stb., bizonyos csoportok nagy szóródása az egész sír területére kiterjedt.

⁷ A leletek között gyakran fordulnak elő a koporsókról letört kézfejek, fülek és ritkábban szakállak. Ezeket csapolással vagy ragasztással erősítették fel a koporsókra, így gyakorta ezek töredeztek le legkönnyebben a koporsókról.

A csoportok nagy részének datálása egyenlőre nem lehetséges, mert a töredékekből túl kevés maradt fenn azért, mert a rablás, zúzás után ennyi maradt belőle, vagy azért, mert valamelyik másik sírból, aknából szakadt le. Nehézséget jelent az is, hogy bizonyos csoportok darabjai megrongálódtak (pl. megégetek és elveszítették eredeti színüket). A csoportok csupán támpontot nyújtanak az elrendezéshez és kiindulópontot a későbbi feldolgozáshoz.

Az akna alsó törmelékrétegeiből származó leletek

Az egyik legjobban elkülöníthető csoport azon koporsó, illetve koporsók töredékei, melyek a már említett harmadik átmeneti kori aknából származnak. A koporsóhoz számos töredék tartozik. Egy fülpár alapján, amely bizonyosan erről a koporsóról tört le,⁸ a testszín sötétvörös, barnás, a paróka kék-sárga csíkos és a koporsó felületén a fehér háttéren bordó, kék, zöld és sárga festés dominál a figurális részekben, míg a feliratok sárga és fehér váltakozó kolumnákon kék elválasztó csíkkal, fekete hieroglifákkal jelennek meg.⁹

Jellemző a koporsó technikája: a fára vékony barna alapozást és vékony textilbevonatot alkalmaztak, erre került fel a festés. Ez a technikai eljárás jellemzően 25–26. dinasztia korabeli.¹⁰ A festett réteg nagy részt lepattogzott a fa felületéről és egy részük előkerült számos apró töredék formájában. A darabokat összerakva úgy tűnik, hogy nem egy koporsóról, hanem kettőről beszélhetünk.¹¹ Ezt bizonyítja különben a

2–3. kép – a későkori koporsó (2006.650) néhány jellemző töredéke, a skarabeuszos és az ureuszokkal övezett napkorong fejrész és a fülek

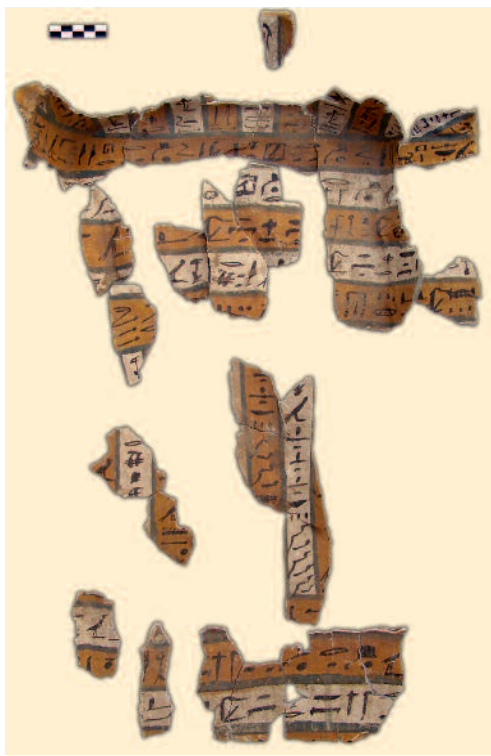

⁸ A koporsótöredékekkel azonos festés és a technika alapján.

⁹ Például Gaut-seshen koporsójának belseje, 25. dinasztia vége, 26. dinasztia eleje in JØRGENSEN, M., *Catalogue Egypt III.*, Ny Carlsberg Glyptotek, 2001, 204.

¹⁰ Ie. 750 körülől. JØRGENSEN, M., *Catalogue Egypt III.*, Ny Carlsberg Glyptotek, 2001, 14–17, és TAYLOR, J. H., *Egyptian Coffins*, Shire 11, 1989, 56.

¹¹ Egyébként egy külső és egy belső koporsó is készülhetett ugyanezzel a technikával. TAYLOR, J. H., *Egyptian Coffins*, Shire 11, 1989, 56.

4. kép – a koporsóról lepattogzott feliratos töredékek egy része

lítást, hogy ezen típusú 25–26. dinasztia kori koporsókon általában nem ábrázolták a halott karját vagy kézfejét a fedélen, mint korábban.¹⁵

A számos felirattöredék a koporsó aljának belsejéről származik (4. kép). A töredékek nagy része vízszintes és jobbról balra halad, de van több töredék is, amelynek felirata kolumnákban íródott jobbról balra. Van továbbá néhány töredék, amelyeken a hieroglifák vízszintesen balról jobbra olvashatók. Mivel ezeknek felülete domború és nem homorú vagy lapos, mint a többi, úgy gondolom, ezek nem a koporsó belsejéből, hanem a külsejéről, akár az oldaláról, akár a fedeléről származnak. A feliratok színe a következő: fehér és sárga sorok ill. kolumnák váltják egymást, az elválasztó vonalak festése kék és a hieroglifák feketék. A hieroglifák kurzív hatást keltenek. Az egymás alatti vagy melletti sorokban a szöveg gyakran is-

fént említett fülpárhoz festésében és technikájában teljesen azonos, csupán méretében nagyobb harmadik fül is, amely azoknál magasabb rétegből került elő, tehát minden bizonnyal a külső (második) koporsó darabjairól lehet szó. Az akna aljáról származik egy zöld színű, szögletes szakáll azonos festési technikával, amely kétség kívül a szóban forgó koporsók egyikéről tört le.

Az összeillesztett darabokból két fejrész azonosítható, az egyik egy *skarabeusz*os, a másik egy *2 ureusz*sal övezett *napkorong* részlet (2–3. kép). Az őket keretező fejdísz és paróka megmaradt részei és letört darabjai különböznek egymástól. Az ureusz-napkorongos fejrésznél a paróka csíkozása kék-sárga, megegyezve a nagyobbik fület övező parókarészlettel. Ezzel szemben a skarabeuszos fejnél a paróka csíkozása a fentitől eltér, kék-világoskék-sárga sávok váltják egymást, megfelelően a másik fülpárt övező parókatöredék mintázatának. A skarabeusz jellemző elem a fejen ezeken a koporsó típusokon egészen a kora 7. századig, amikoról Nephthisz váltja fel.¹²

A koporsó jellemző festési technikája mellett a későkori datálás mellett szól még az *3hm* sólyom ábrázolása a koporsón,¹³ valamint az összeillesztett töredékeken szereplő domináns szöveges felület.¹⁴

Továbbá a kézfejek hiánya is alátámasztja azon ál-

¹² TAYLOR, J. H., *Theban coffins from the Twenty-second to the Twenty-sixth Dynasty: dating and synthesis of development* in STRUDWICK, N. – TAYLOR, J. H. (eds.), *The Theban Necropolis: Past, Present and Future*, London 2003, 116.

¹³ 22. dinasztia kori kartonázsokon szereplő motívumok átvitele a koporsókra. Az *3hm* sólyom jellemző eleme a 22. dinasztia kori kartonázsoknak (például: TAYLOR, J. H., *Death and the Afterlife in Ancient Egypt*, London, 2001, 235, 173, és Nesmutatneru belső koporsója in JØRGENSEN, M., *Catalogue Egypt III.*, Ny Carlsberg Glyptotek, 2001, 17, fig. 6.)

¹⁴ Kartonáson szereplő motívumok átvitele koporsóra (ld. skarabeusz ábrázolás a fejtetőn), valamint a sok szöveges felület. JØRGENSEN M., *Catalogue Egypt III.*, Ny Carlsberg Glyptotek, 2001, 17.

¹⁵ TAYLOR, J. H., *Death and the Afterlife in Ancient Egypt*, London, 2001, 233. Kézfejek nem kerültek elő az aknából, a szaff-sír más részeiről származó 12 kéz, illetve kézpár biztosan nem illenek sem technikájukban sem festésükben a tárgyalt koporsókhoz.

métlődik. Mivel a töredékekből nem rekonstruálható a teljes koporsó, sőt ahhoz képest elég kevés a fennmaradt töredék, nem lehet beazonosítani hosszabb, egybefüggőbb szöveget. Leggyakrabban *htp*-ek (áldozat), áldozati ételek, italok és az ezer (*h3*) hieroglifája látszik, valamint a *nb pt* ill. *nb.t pt* jelzők és a *ntr nfr* vagy *ntr 3* jelzők olvashatóak.¹⁶ Ozirisz neve is megjelenik többször, egy töredéken teljesen, így látható, hogy a neve a szem és a trónus után a kis *ntr* zászlóval íródott. Ez hasznos datálási tényező lehet, ugyanis Ozirisz nevének ezen írásmódja a 18. dinasztia első fele után eltűnik és újra csak Piye uralkodása idején jelentkezik.¹⁷ Előfordul kétszer Hathor neve, de leggyakrabban csak isten-determinatívumok látszódnak. Ezekből az adatokból így csak annyi rekonstruálható a feliratos részekkel kapcsolatban, hogy áldozati formula, étel, ital, stb. felsorolást tartalmaznak mind a vízszintes, mind a függőleges sorokban.

Jó párhuzamként szolgál Ptahirdisz koporsója a Musée Granet-ban (Aix-en-Provence), melyet az ie. 7. század első felére datálnak.¹⁸ Ennek feliratai ugyan nem a koporsó belsejében, hanem annak fedelén és hátán vannak, de ami lényeges, hogy több áldozati szöveg is olvasható itt, melyek, hasonlóan áldozati ajándékok felsorolásából, a *htp* és a *dfw* szó (néha háromszori) ismétléséből állnak és a halott, valamint annak apja és anyja nevével végződnek.¹⁹ Az egyik feliratban (Texte D) az egyes szavak egymás mellé vagy közel egymás mellé kerültek, hiszen lényegében „ugyanarról van szó” mindegyik kolumnában. Valahogy így nézhetett ki a felirat és azok elrendezése a mi koporsónkon is.

Amennyire a töredékeinknél rekonstruálni lehet az elrendezést, annyi mondható el, hogy a koporsó belsejében legalábbis fent, a fejrésznél és az oldalsó falakon a koporsó aljának széléig felirat volt, a textiles borítás a koporsó szélét (ahol a fedéllel illeszkedett) is befedte, ez sárga színűre volt festve. A fejnél a függőleges oldalfalon oszlopokban volt a felirat, míg a vízszintes aljon átvált sorokra, a sorok eleje és vége felfut az oldalfalak tetejéig. Nem rekonstruálható, hogy pontosan hol kezdődnek az oszlopok újra, de annyi látható, hogy a sorokból egyszer csak oszlopok indulnak ki, azt nem tudni, összesen hány lehetett és pontosan hol.

Mivel a szélek két helyen is megvannak, meghatározható a koporsó aljának magassága, vagyis a mélysége. Ez 12 cm, ami közel egyezik Ptahirdisz koporsójának mélységével (13 cm), amely belső koporsó,²⁰ ezért talán mondhatjuk, hogy a mi feliratos töredékeink is egy belső koporsó aljának belsejéről hullottak le. A fejrész és a fülek miatt továbbá azt is mondhatjuk biztosan, hogy volt egy következő koporsó is.

Végül a datáláshoz annyival lehet pontosítani az eddigi 25–26. dinasztiát, hogy ie. 740/730 és 690/670 (vagyis, kb. amit a késő 8. század, kora 7. század jelöl) közötti időszakra lehetne helyezni a koporsót az Ozirisz névforma, valamint a fejrészen szereplő skarabeusz dekoráció miatt.

A temetkezés korának meghatározásában nemcsak a koporsó típusa, festése, stb. adhat segítséget, de a kontextusából előkerült további leletek is. Az aknában kialakított kamrában a fal mellett állt két *canopus*-edény (a belső szervek tárolására szolgáló edények) és egy kis fadoboz usébtikkel tele. Az usébtí alapvetően az elhunyt képmása, amely a halottat hivatott helyettesíteni a túlvilági mezőgazdasági munka során. Az usébtik száma, kidolgozása és mérete a különböző korokban változott, az eredetileg 1–2 szép kidolgozású szobrocskát a Későkorban felváltják az egyszerű, alig megmunkált, formákban kiégetett, apró agyag usébtik, melyek „hivatalos” száma ekkor 401 darab usébtí személynként.

¹⁶ „Az ég úrnője”, „a jó isten”, „a nagy isten”.

¹⁷ LEAHY, A. in *SAK* 7 (1979) 141–153. Piyétől újra, vagyis 740–30-tól. *SAK* 7 (1979) 149 és még táblázatban fig.1. 145.

¹⁸ [BARBOTIN, C. – TERLAY, B.], *Collection Égyptienne, Musée Granet, Aix-en-Provence*, 1995, 182.

¹⁹ Texte B a mellen, *Nwt* körül két oldalt, Texte N, O a hátoldalon a *dd* oszlop két oldalán és Texte D a fedélén középen 5 kolumnában, [BARBOTIN, C. – TERLAY, B.], *Collection Égyptienne, Musée Granet, Aix-en-Provence*, 1995, 168–182.

²⁰ [BARBOTIN, C. – TERLAY, B.], *Collection Égyptienne, Musée Granet, Aix-en-Provence*, 1995, 182.

5–6. kép – az akna kamrájának sarkában talált usébtidoboz és a dobozban talált usébtik 5 csoportja (2006.599.a-b)

Az említett usébtidoboz 184 usébtit tartalmazott (5–6. kép). A doboz igen rossz állapotban van, díszítése a tisztítás után sem kivehető, a festés szinte teljesen lekopott, a sárga alapszín nyomokban látszik, rajta fekete pöttyökkel és vonalakkal, ami talán felirat volt. Az Aston által felállított usébtidoboz tipológia szerint a képi ábrázolás az V. típustól tűnik el, a VII. és a VIII. típus egyik variánsára jellemző a sárga háttér vízszintesen vagy kolumnákban körbefutó felirattal.²¹ Ekkor személyenként két, egymással megegyező típusú doboz jellemző kb. 200–200 usébtivel.²² Ez feltételez egy másik, hasonló dobozt is az eredeti temetkezésben. Valóban, néhány töredék előkerült az akna tisztítása során a felsőbb rétegekből, melynek festés maradványa és a fa típusa, minősége megegyezik az ép dobozával tehát valószínű, hogy a felszínhez közelebb ennek a második doboznak a darabjai szétszóródtak, ahogy a benne lévő usébtik is.²³

²¹ 8–7. század. ASTON, D.A., The Shabti Box: A Typological Study, in *OMRO* 74 (1994) 32–37.

²² ASTON, D. A., *OMRO* 74 (1994) 43.

²³ 34 terracotta usébtik került elő a dobozon kívül a törmelék tisztítása során.

A fent bemutatott leletek vizsgálata alapján tehát viszonylag pontosan behatárolható az akna egyik temetkezésének kora (8–7. század). Ugyanakkor további leletek alapján valószínűsíthető, hogy több korszak temetkezése is jelen volt az akna törmelékében.²⁴ További ismerettel szolgálnak egyéb jelentős tárgyak is, mint a *pszeudo-canopus*-edények²⁵, a múmiát borító gyöngyháló és az aranyozott fa és fajsansz amulettek,²⁶ valamint a görög Klazomenai amforák,²⁷ melyeket azonban jelen cikk nem tárgyal.

Az akna beomlásból származó törmelék felső rétegéből jött jelentősebb koporsótöredékek és egyéb fa tárgyak

Visszatérve a *szaft*-sír egyéb részéről származó leletekre, az anyag kissé bonyolultabb és kaotikusabb képet ad, mint az akna viszonylag zárt anyaga. Az aknát feltöltött törmelék felső rétegéből került elő az általam kialakított 12 csoportba sorolt koporsó fedelének 3 darabja (7. kép). A fedél egy ládakoporsó fedelének felső fele, amely hosszában közepén, éppen a feliratos sáv mentén tört ketté. Festetlen, jó minőségű fából készült, felső szélén 6 cm széles, vízszintes bordó sáv után közepén egy kolumnában áldozati formula²⁸ szövege húzódik fehér háttéren fekete körvonalú kék hieroglifákkal, piros és fekete sávellválasztó vonalakkal. A ládakoporsókat a 18. dinasztia idején egyre inkább kiszorítják a használatból az antropomorf koporsók,²⁹ de pontosabb kormeghatározásra nincs mód további töredékek, részletek hiányában, így erről a koporsótöredékről bármilyen további feltevés hipotetikus. Mivel az áldozati formula megszakad, nem derül ki a szöveg végén szereplő elhunyt neve. A legnagyobb töredék hossza 89 cm, tehát ha belső koporsóról is van szó, még közel egy méter hiányzik a fedélből, természetesen, ha feltételezzük, hogy felnőtt ember koporsójáról van szó. A töredékek kontextusa sem segít a pontosabb datálásban, mert a környékéről előkerült tárgyak is számos korszakot képviselnek.

7. kép – az aknába omlott törmelékből előkerült koporsófedél (2006.606)

A *szaft*-sír *porticus* termék (első terem) keleti feléről jött egy másik usébtidoboz egyik oldalfalának töredéke és fedele, együtt egy színeiben, ecsetvonásaiban teljesen azonos festésű fa usébtivel (8–10. kép). Az Aston-féle usébtidoboz tipológia alapján a töredékek élénk kék-zöld-piros

²⁴ Ld. erről FÁBIÁN Z. I. in BÁCS–FÁBIÁN–SCHREIBER–TÖRÖK, *Hungarian Excavations in the Theban Necropolis*, 2009, 101–102, valamint NÉMETH BORI cikke jelen kötetben.

²⁵ *Al-canopus*-edények, a valószínűleg ugyanis nem nyitható a tetejük, vagyis eredeti funkciójukat (ti. a mumifikált belső szervek tárolása) csupán szimbolikusan töltötték be. A *pszeudo-canopus*-edényekhez ld. FÁBIÁN Z. I., Cat Nos. 37–38 in BÁCS–FÁBIÁN–SCHREIBER–TÖRÖK, *Hungarian Excavations in the Theban Necropolis*, 2009, 1011–02.

²⁶ Az aranyozott fa és fajsansz amulettekhez ld. NÉMETH B., Cat. Nos. 46–47 in BÁCS–FÁBIÁN–SCHREIBER–TÖRÖK, *Hungarian Excavations in the Theban Necropolis*, 2009, 110–113.

²⁷ Az amforákhoz ld. SCHREIBER G. in BÁCS–FÁBIÁN–SCHREIBER–TÖRÖK, *Hungarian Excavations in the Theban Necropolis*, 2009, 100.

²⁸ A halottnak járó áldozatok (étel, ital, stb.) listájának felsorolása, mely mindig egyfajta, közel teljesen azonos séma szerint szól és jelenik meg a koporsókon. (Itt: *hṯp dj nsw n Wsjr nb ḏdw dj.f hṯp.w ḏḃ.w (sn...t)*)

²⁹ TAYLOR, J. H., *Death and the Afterlife in Ancient Egypt*, London, 2001, 226.

festése miatt a kérdéses doboz a III. típushoz tartozott,³⁰ ezen belül is annak kései szakaszába sorolandó, ekkortól jelennek meg ugyanis az istenalakok előtti kultikus jelenetek, mint adorálás Ozirisz előtt,³¹ amely ennek a doboznak az oldalfalán is látható, pontosabban Ozirisz trónoló alakja vehető ki a festésen. Az istenalakok előtti kultikus jelenetek minden ismert esetben a hosszanti oldalfalon szerepelnek, míg a rövidebbeken általában a 4 Hórusz-fiú egy-egy vagy két-két alakját ábrázolták, és az áljató egyre ritkébb.³² Sajnos a párhuzamként szolgáló, Aston által közölt példányoknak egyik tulajdonosa sem ismert, ezért pontosabb kormeghatározás nem lehetséges, Aston stilsztikai jegyek alapján becsüli a III. típus végét képviselő usébtidobozokat a késő 19. dinasztia korára.³³

A doboz közvetlen kontextusából előkerült fa usébtí ikonográfiai jellegzetességeinek, valamint a rajta szereplő felirat (usébtí szöveg) vizsgálati eredményei is alátámasztani látszanak a 19. dinasztia végi, 20. dinasztia eleji datálást.³⁴

8–9. kép – a festett usébtidoboz oldalfal töredéke és fedele
(2006.573.a-b)

10. kép – festett fa usébtí
(2006.565), amely talán
a dobozzal alkotott egy szettet

³⁰ ASTON, D. A., *OMRO* 74 (1994) 23–24.

³¹ ASTON, D. A., *OMRO* 74 (1994) 38.

³² ASTON, D. A., *OMRO* 74 (1994) 24–25. Aston által közölt példák is itt.

³³ ASTON, D. A., *OMRO* 74 (1994) 25.

³⁴ PATKÓS SZ., *Usébtí a Khokha-domb déli lejtőjéről*, publikálatlan szakdolgozat, ELTE Egyiptológia Tanszék, Budapest, 2006, 18–21.

***A szaff-sír tengelye mentén folytatott ásatás nyomán talált,
az eredeti temetkezés részét alkotó fa leletek***

A középbirodalmi *szaff*-sír alapján feltételezhető volt középbirodalmi temetkezéshez kapcsolódó leletek előkerülése is. A *szaff*-sír tengelyében, a második teremben több fa modellfigura ép, kevésbé ép és töredékes darabjait találtuk. A fából készült és festett modellek változatos és nagyszámú előfordulása a halotti mellékletek között jellemzően középbirodalmi. A legkülönbözőbb munkafolyamatokat modellezték (magtárakat, sörfőzdéket, kenyérsütést, mezőgazdasági munkákat, halászatot, stb). Az Újbírodalomra a modellek nagyrészt eltűnnek a sírokból, a jelenetek a sírfalakra kerülnek.

Öt, többé vagy kevésbé ép figura került elő, kissé szóródva a *szaff*-sír tengelye mentén, melyek festésükben, méretükben, kidolgozásukban egymáshoz nagyon hasonlóak,³⁵ ezért feltételezhető, hogy ugyanazon modell részei voltak (**11. kép**). Az alakok karja, melyeket eredetileg csapolással rögzítettek a testhez, letörték, a fejet, a testet és a lábakat egyben faragták ki, a lábszárak vége csapolásban végződik, nyilván így

11–12. kép –
a modellhez tartozó
figurák, valamint
a további „kiegészítők”

erősítették fel őket a modellre. Testszínük vörös, mindegyikük fehér kötényt visel. Két esetben a figurák feje sem hiányzik a testről (a többinél letört), a fej pedig azért érdekes, mert mindkét figura szemei szokatlanul kereknek. Eddig párhuzamot még nem találtam, minden más, ismert esetben a szemek mandulaformájúak, amint azt a képi ábrázolásokon is megszoktuk. Lehetséges, hogy gyors és elnagyolt munkáról van szó, bár ez önmagában nem magyarázza az egyiptomi ábrázolástól szokatlan szemformát, lehetett azonban ez a „művész kézjegye” is.

A további modelltöredékek alapján (lépcső, árbóc, evezőlapát töredéke, felhúzott lábak, karok) (**12. kép**) nem állapítható meg, hogy ezek a figurák milyen modell részei lehettek, az árbóc és az evező-

³⁵ Egyetlen kivétellel, mely a többinél méretben jelentősen kisebb, festése kidolgozása azonban teljes mértékben egyezik a többi figuráéval. Az alakok mérete természetesen változhatott aszerint, hogy mely „szereplője” volt a modell egészének (például a hajó kormányosa lehetséges, hogy kisebb volt, mint a többiek).

lapát hajót sejtet, ami gyakori elem volt a sírmellékletek között,³⁶ de ez csupán feltételezés maradhat további részletek hiányában.

Kérdéses, hogy a 12 csoport egyikébe sorolt ágkoporsó³⁷ (13. kép) vajon lehetett-e az eredeti, tehát a középbiriodalmi temetkezés koporsója, amely a legtöbb modellhez és további, a cikkben nem tárgyalható középbiriodalmi leletekhez hasonlóan a sír második termének tengelye mentén került elő.³⁸ Az ágkoporsóval kapcsolatban még további vizsgálatok szükségesek.

13. kép – a szaff-sír második helyiségéből származó ágkoporsó (2006.782)

A szaff-sír hátsó részében az elfalazás előtti és fölötti törmelék egyes fatárgyai

A szaff-sír tengelyében futó rövid folyosó vége egyben a sír vége is volt. A hátfalon azonban visszafalazott áttörés látszik, nyilván egy későbbi sír építése során keletkezett a lyuk. Az áttörés helye körüli ásás során került elő két fafésű és egy hajtű (14–17. kép). Az egyik fésű teljesen ép, míg a másik, ezzel szinte teljesen azonos fésű egyik vége letört. Egyszerű, bekarcolt vonalkás díszítésük és formájuk gyakorinak tűnik, párhuzamok alapján a kora 18. dinasztiára datálhatóak.³⁹

A közeli deir el-medinei keleti (nő és gyerek) temetőből is több ilyen fésű származik, Bruyère 12 darabot említ, fából, a legáltalánosabb formájúak, ahogy nevezi őket.⁴⁰ Kizárólag női sírokból kerültek elő, némelyik in situ ovális kosarakban más kozmetikai eszközök, mint kohl-os (fekete szemfesték) edények, illóolajos edénykék, hajtűk mellett. A keleti temetőt a 18. dinasztia alatt használták.⁴¹ Bruyère in situ talált fésűi alapján valószínűleg összekapcsolható a fésűkkel az a fa hajtű töredék, amely előbbiekkal együtt került elő a törmelékből. Párhuzamok alapján a hajtű is a 18. dinasztia idejére datálható.⁴²

³⁶ Különböző típusú és különböző célt szolgáló hajók (szállításra, hajózásra (világi kontextus), temetés, szimbolikus utazás, zarándoklat, napbárka (vallási kontextus) fából. Részletesen ld. TOOLEY, A. M. J., *Egyptian Models and Scenes*, Shire 22, 1995, 51–56.

³⁷ A kötéssel összefont ágak között csont- és textilmaradványok, valamint festékmaradványokkal kagyló és kagylótöredékek (2006.779.a-b) kerültek elő, amely arra enged következtetni, hogy koporsó töredékéről van szó.

³⁸ Gazdag és változatos típusú agyagedényekből álló melléklet, valamint agyag áldozati táblák. Erről ld. FÁBIÁN Z. I., Cat Nos. 15a és b in BÁC-S-FÁBIÁN-SCHREIBER-TÖRÖK, *Hungarian Excavations in the Theban Necropolis*, 2009, 58–60.

³⁹ Párhuzamokhoz ld. FREED, R. in *Egypt's Golden Age: The Art of Living in the New Kingdom 1558-1085 B.C.*, Boston, 1982, 197, No. 229, aki ezt a típust a 18. dinasztiára datálja. PETRIE, W.F., *Objects of daily use*, London, 1927, 25, Plate XX No. 4 a kora 18. dinasztiára, Hatsepszut előttre datálja a fésűt, amely méretében is és mintázatában is nagyon hasonló a szaff-sírban talált fésűkhöz.

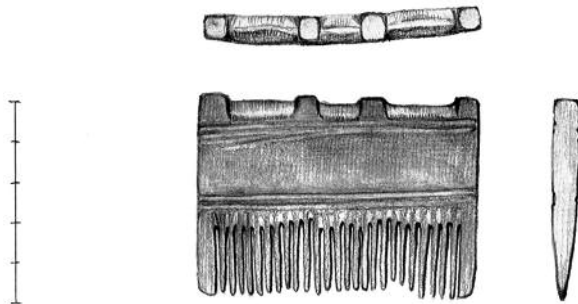
⁴⁰ BRUYÈRE, B., *FIFAO* 15 (1937.b) 80.

⁴¹ BRUYÈRE, B., *FIFAO* 15 (1937.b) 6–8.

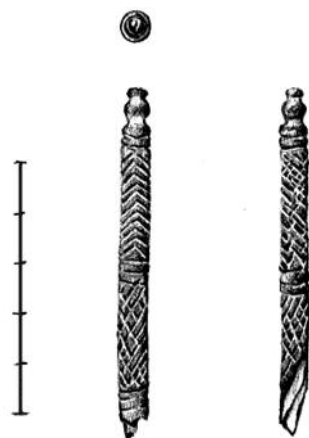
⁴² PETRIE, W.F., *Objects of daily use*, London, 1927, 24 – több, szinte teljesen hasonló hajtűt mutat be, melyeket a 18. dinasztiára datál, például No. 18 és 21 Illahunból. A példák közül a leginkább releváns a No. 21 és 23. FREED, R. in *Egypt's Golden Age*, Boston, 1982, 198 – ugyan egy majom díszítéses példát közöl (No.231), de a majom alatti részen lévő bekarcolás egyezik a szaff-sírban talált hajtűével, amit 18. dinasztia kori jellemzőnek mond.

16–17. kép – a fésűkkel együtt előkerült hajrű töredéke (2008.899) (Köllő Zsuzsa rajza)

14–15. kép – a szaff-sír tengelyének végében talált fafésűk (2008.901 és 888) (Köllő Zsuzsa rajza)

Bár a fenti tárgyak kimutatnak egy 18. dinasztia kori temetkezést, azt nem lehet állítani, hogy a *szaff*-sír egyik másodlagos temetkezéséről lenne szó. Könnyen lehet, hogy a tárgyak a fenti Kamp -43- vagy a TT „206”-os sír padlójának leszakadásakor kerültek a *szaff*-sírba, de azt sem szabad számításon kívül hagyni, hogy a leletek máshonnan (például egy másik sír kirablásakor egyes tárgyakat más rejtékhelyre vittek) kerültek ide.

Ugyancsak a *szaff*-sír tengelye végén az elfalazás előtti törmelékből jött három festetlennek tűnő fa töredék, melyek minden bizonnyal egy usébtidoboz két hosszanti oldalfalai és egy harmadik töredék, talán ez is oldalfal része. Festés hiányában igen nehéz a kormeghatározás, de a közelében szétszóródott 131 szakállas, illetve a 128 nem szakállas kis terracotta usébtí későkori, de legalábbis harmadik átmeneti kori datálás mellett szól. A kontextus további vizsgálatokat igényel még.

Végül a 12 koporsó csoport egyik jelentős csoportját emelem még ki, ami a legnagyobb csoportot alkotja, de ezáltal a legtöbb bizonytalanságot is adja. A fekete-sárga festésű koporsó darabjainak elnevezett töredékeknek először is mennyisége és nagy felületi szóródása alapján felvetődik a kérdés, hogy nem több koporsóról van-e szó. Másodszor a szignifikáns darabok mégis keveset árulnak el a koporsó típusáról, emiatt a kormeghatározás kétséges és pontatlan lenne. Ezzel kapcsolatban egyelőre csupán annyi mondható, hogy a fekete alapon sárga festésű koporsók elsősorban a 18. dinasztiaiban, majd újra a 22. dinasztiaiban voltak jellemzőek. Az apró töredékeken gyakran kivehető sárga vonalak (kolumnacsíkok) és az

egy-egy hieroglifa alapján kisméretű feliratok díszíthették a koporsó egy részét, ami inkább a későbbi, 22. dinasztia körüli kormeghatározás mellett szól, akárcsak a sárga alapon színes festésű és színtelen fény-mázzal (fényes, gyantaalapú anyag) fedett gallér részletei.⁴³ Ebben az esetben a töredékek kontextusa nem nyújt segítséget, hiszen mivel sárga-fekete festésű koporsótöredékek a *szaft*-sír teljes területéről kerültek elő, mint láttuk is, az innen származó más leletek között akár 18. dinasztiaira, akár Későkorra is van példa. Figyelembe véve a sok letört kézfejet, az embermaradványok számát, továbbá a koporsótöredékek nagyon apró, töredezett, össze nem illeszthető állapotát, meggyőződésem, hogy a szóban forgó csoport töredékei nem egy, hanem több koporsó széttört maradványai.

A fent bemutatott koporsótöredékek jól érzékeltetik a bevezetőben részletezett problémát, amellyel a munka során találkoztam, nevezetesen a kevert korú, típusú és töredékes anyag támasztotta nehézségek a temetkezések rekonstruálására. Az egymásba szakadt, különböző korú sírépítmények a különböző korú leletek keveredéséhez vezettek, továbbá a rablások, fosztogatások eredményeként az értéktelennek tartott tárgyak széttörése mára összeilleszthetetlen és alig azonosítható töredékeket eredményezett.

A cikkben nem volt módom bemutatni a bútorok csoportjába tartozó töredékeket, melyek azonban ugyanúgy gyakori mellékletei voltak a síroknak. Értéktelennek tartott mivoltuknak köszönhetően azonban gyakran darabokra törték őket, egy-egy töredékük került elő az ásatás során.⁴⁴

Összességében úgy gondolom, hogy a bemutatott és ismertetett koporsó, usébtidoboz és egyéb fa tárgyak töredékei, valamint további, itt részletesen be nem mutatott leletek alapján a *szaft*-sír területén feltárt bizonyos temetkezések megközelítő kora viszonylagos bizonyossággal meghatározható és legalábbis kimutatja számos temetkezés jelenlétét. A Középbiradalomtól a Későkorig terjedő időszakon belüli temetkezések alátámasztják azt a tényt, amit a cikk elején is hangsúlyoztam, hogy akár egy konkrét síron (*szaft*-sír) belül is milyen változatos, nagy időintervallumot felölelő temetkezések lehetnek jelen.

Abstract

This paper focused on the analysis of wooden objects and finds excavated during the seasons 2004–2008 on the southern slope of el-Khokha hillock by the Hungarian Archaeological Mission led by Zoltán Imre Fábán. The work concentrated on a First Intermediate Period or Middle Kingdom Saff-tomb where apart from some objects of the original burial, other finds representing later periods were excavated.

The wooden fragments represent mostly coffin fragments, such as the fragments of an outer and inner coffin from the Late Period (740–670 BC) dated by the technical method and iconographic elements. A shaft was cut beneath the portico of the Saff leading to a tomb chamber where a shabti box was found containing 184 shabtis of clay and further wooden fragments from a supposed second shabti box and 34 shabtis.

From the upper layers a painted fragment of another shabti box and its lid with a painted wooden shabti can be dated to the end of the 19th Dynasty.

From the inside chambers of the Saff wooden model figures and tools represent the original burial of the tomb together with other finds.

Two combs and a hair pin of wood can be dated to the 18th Dynasty and 3 pieces of a wooden shabti box without decoration was found at the back of the Saff with 259 shabtis of clay nearby in the debris.

⁴³ TAYLOR, J. H., *Egyptian coffins*, Shire 11, 1989, 46.

⁴⁴ Szék vagy állvány lába, szék ülőrészének töredékei, gomb fogantyú ládáról, dobozról.